

8. Фесенко В. І. Література і живопис: інтермедіальний дискурс : [навч. посібник] / В. І. Фесенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2014. – 398 с.

УДК 821.111 – 31К.09

М. С. Пшенична

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Специфіка метарефлексії у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо»

Пшенична М. С. Специфіка метарефлексії у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо». У статті розглядається специфіка метарефлексії у романі «Містер Фо» південноафриканського письменника Дж. М. Кутзее. Метарефлексія є проявом саморефлексивності твору, яка з'являється у романі у формі метатексту та інтертексту. Завдяки метарефлексії у творі виникає певна художня реальність, яка навмисно демонструє літературоцентричність, штучність і моделюючу природу художнього твору. Саме за допомогою метаструктури у романі відтворюються провідні ідеї постструктуралізму: «археписьмо» та «смерть автора».

Ключові слова: Дж. М. Кутзее, метарефлексія, метаповідь, метатекст, інтертекст, археписьмо, смерть автора.

Пшеничная М. С. Специфика метарефлексии в романе Дж. М. Кутзее «Мистер Фо». В статье рассматривается специфика метарефлексии в романе «Мистер Фо» южноафриканского писателя Дж. М. Кутзее. Метарефлексия является проявлением саморефлексивности произведения, которая возникает в романе в форме метатекста и интертекста. Благодаря метарефлексии в произведении возникает определенная художественная реальность, которая специально демонстрирует литературоцентричность, искусственность и моделирующую природу художественного произведения. С помощью метаструктуры в романе воспроизводятся основные идеи постструктурализма: «архиписьмо» и «смерть автора».

Ключевые слова: Дж. М. Кутзее, метарефлексия, метаповествование, метатекст, интертекст, архиписьмо, смерть автора.

Pshenychna M. S. Peculiarity of metareflection in the novel "Foe" by J. M. Coetzee. The specificity of metareflection in the novel "Foe" by South African writer J. M. Coetzee is examined in this article. The metareflection is a manifestation of self-reflectivity of the work of art which emerges in the novel in a form of metatext and intertext. Owing to the metareflection in the text the specified fictional reality arises, that expressly demonstrates literary hegemony, affectation and simulated nature of artistic work. Due to the metastructure the basic ideas of poststructuralism such as «archi-writing» and «the death of the author» is represented in the novel.

Key words: J. M. Coetzee, metareflection, metanarration, metatext, intertext, archi-writing, the death of the author.

На сьогоднішній день місце Дж. М. Кутзее у каноні сучасної літератури міцно укріпилось, адже письменник був двічі відзначений найпрестижнішою у світі нагородою з літератури, премією «Букер» (за романи «Життя і час Міхаеля К.» (1983р.), «Безчестя» (1999р.)). Також його було нагороджено Нобелівською премією у 2003 р. за вагомий внесок у розвиток літератури. Постать Дж. М. Кутзее займає особливе місце поряд з такими письменниками як С. Рушді, Ч. Ачебе, Х. Курейши, З. Сміт, А. Рой, творчість яких прийнято розглядати в контексті теорій постколоніалізму та мультикультуралізму.

П'ятий роман Дж. М. Кутзее «Містер Фо» (*Foe*, (1986)) неодноразово був предметом літературознавчих досліджень, більшість з яких присвячено аналізу соціально-політичного дискурсу з точки зору постколоніальної критики [7; 14]. Також існує чимала кількість наукової літератури, у якій аналізуються інтертекстуальні зв'язки твору з романами Д. Дефо [10; 11; 14]. Окрему групу літературно-критичних досліджень складають праці, у яких вивчається нарративна структура роману: зміна точок зору, введення жіночого голосу і пов'язана з цим проблема

правдивості історії та її інтерпретації [14; 15]. Проте, поза увагою дослідників залишилась проблема метарефлексії як оповідного модусу, що дає можливість проаналізувати саморефлексивність роману. Отже, мета нашої розвідки – вивчити специфіку метарефлексії у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо».

У сучасному літературознавстві поняття метарефлексії є досить дискусійним. Метарефлексія (від гр. *meta* – услід за, після; лат. *reflecto* – закидати назад, звертати на себе) – термін, який вводить російський теоретик літератури В. Б. Зусева-Озкан, для позначення метаповідних прийомів, що вказують на відоме формування тексту автором [4:17-32]. Такими прийомами французький нараторолог Ж. Женетт та російський літературознавець В. Ш. Кривонос вважають авторські вторгнення. На відміну від своїх попередників, В. Б. Зусева-Озкан вказує на вплив метарефлексії на «стилістичну організацію тексту, композиційні форми мовлення і систему точок зору (перспектив)», завдяки чому «створюються складні і тонко упорядковані суб'єктивні структури <...>, зникають межі між суб'єктом метаструктури і суб'єктами "роману героїв"» [4:17]. У результаті такого впливу виникає цілий метарівень твору, який американська дослідниця метапрози П. Во

вважає невід'ємною частиною роману. Так, на думку П. Во, «досліджуючи метапрозу, ми вивчаємо те, що робить роман ідентичним самому собі», адже метапроза – «це термін, який відноситься до художніх творів, які свідомо і систематично повертають увагу до свого статусу артефакту, щоб поставити питання про співвідношення реальності і вигадки» [16:2].

В англо-американській традиції Л. Хатчеон визначає метапрозу як «нарцистичну оповідь» – «текст про текст», тобто такий текст, який «включає в себе коментарі з приводу своєї оповідної або лінгвістичної ідентичності» [13:1]. Так, вона вказує на одну з форм наявності метарефлексії у творі – метатекст, котрий розуміється як самоусвідомлення літературного тексту. На думку російського семіотика Ю. М. Лотмана, у метатексті «об'єктом зображення літератури стає саме літературне зображення» [6], що підкреслює моделюючи природу тексту, надмірну «літературність» художнього твору. Літературознавець Д. М. Сегал метатекстом вважає автокоментар та різні види інтертексту (цитати, алюзії, ремінісценції), що утворюють так зване «подвійне моделювання» всередині тексту, яке, в свою чергу, є проявом саморефлексії літератури [8:151]. У художньому творі саморефлексія виступає усвідомленням творчого процесу, спробою мистецтва звернути увагу на себе. Також проявом саморефлексії літератури можуть бути роздуми з приводу твору, який ми читаємо, та загальних літературознавчих понять і методів. Рефлексію у творі може здійснювати, як «екстрадієгетичний наратор» (за Ж. Женеттом), так і персонаж, який виконує функції автора-творця тексту (на думку В. Б. Зусевої-Озкан), «найголовніше тут – приналежність до стихії творчого процесу» [4:33].

Можна підсумувати, що метарефлексія – це оповідний модус, який акцентує увагу на оповіді про сам процес оповіді. Завдяки метарефлексії утворюється певна структура (метапласт), яка не лише виходить за основний сюжет, а стоїть щаблюю вище, і є всеохоплювальною і поєднувальною. Саме завдяки цій метаструктурі можна говорити не лише про наявність інтертекстуальних зв'язків і співвіднесеність тексту з іншими творами, а й про «замкнутість» твору на самому собі і на процесі його написання.

Метарефлексія у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо» має свою специфіку, адже у тексті вона присутня у вигляді метатексту, котрий концентрує увагу на створенні тексту, коментуючи той самий твір, який ми читаємо; та у формі інтертексту, що відсилає до інших текстів. Обидві форми є проявом саморефлексивності твору. Також слід говорити про наявність у тексті, окрім основного «сюжету героїв» (за Ю. М. Лотманом), метаописової структури. Загалом, у романі «Містері Фо» можна виділити чотири рівні, на яких відбувається метарефлексія: 1) рівень «роману героїв» – сюжет,

пов'язаний з перебуванням Сьюзен Бартон на острові Крузо та її блукання у Лондоні після повернення до Англії; 2) рівень метаоповіді: рефлексія Сьюзен над особистою історією, яка включає точку зору містера Фо; 3) «рамковий текст» (за Ю. М. Лотманом): рефлексія у вигляді «потoku творчої свідомості» автора наприкінці роману; 4) тексти Даніеля Дефо (інтертекст).

Оповідь у романі ведеться від першої особи, від головної героїні – Сьюзен Бартон, яка опинилась на острові в останній рік життя Робінзона Крузо. Після повернення в Англію, вона намагається «закарбувати» його правдиву історію, для чого звертається до видатного письменника своєї епохи – містера Фо (Даніеля Дефо). Мимохіть головна героїня виступає автором тієї історії, яку читає читач: про перебування на острові Крузо, блукання з П'ятницею Англією, листування та зустрічі з містером Фо, котрий має написати історію про острів. Отже, у романі дієгетичний наратор – Сьюзен Бартон – привласнює собі авторство історії, яка викладається у трьох із чотирьох частин твору. Однією з основних ознак метарефлексії тексту є комунікація наратора з уявним реципієнтом твору. У романі Сьюзен наводить типові уявлення читача про безлюдний острів: «For readers reared on travellers' tales, the words *desert isle* may conjure up a place of soft sands and shady trees where brooks run to quench the castaway's thirst <...>, where no more is asked of him than to drowse the days away till a ship calls to fetch him home» [12:7] (У читачів, які виростили на розповідях про пригоди, слова “безлюдний острів” відтворюють в уяві місце з м'яким піском, тінястими деревами, де є струмки, які здатні вгамувати спрагу потерпілого від аварії корабля <...>, де більш нічого не вимагається від нього, окрім як проводити дні у напівдрімоті, доки не припливе корабель, який забере його додому) (тут і далі у тексті переклад наш – М. П.). Вона налаштовує читача на прочитання роману-подорожі, повного пригод та екзотичних світів. Однак, незабаром усі очікування читача руйнуються, адже острів Крузо являв собою «скелясту гору з пласкою вершиною і стрімкими урвищами з усіх сторін окрім однієї, що поросла похмурим чагарником, який ніколи не цвів і не змінював листов'я <...> дерева росли чахлі, зігнуті від вітру, а їх покривлені стовбури рідко були ширші за мою (Сьюзен – примітка наша, М. П.) руку» (a great rocky hill with a flat top, rising sharply from the sea on all sides except one, dotted with drab bushes that never flowered and never shed their leaves <...> such trees as there were puny, stunted by the wind, their twisted stems seldom broader than my hand [12:7, 16]). Сьюзен продовжує спростовувати штампи читацької свідомості: замість Крузо-колонізатора, який підпорядкував собі острів, перед читачем постає підстаркуватий Крузо, котрий виконує одноманітну працю та постійно плутається у своїх спогадах. Загалом, усі провідні концепти доби Просвітництва підриваються: віра у

безмежність й всесильність розумових здібностей європейської людини у романі «Містер Фо» заміщується постмодерністським постулатом про ненадійність пам'яті, відносність істини; а діяльність колонізаторів (підкорення нових земель, запровадження своєї мови та релігії на колонізованих територіях) перетворюється на абсурдну працю Крузо. Завдяки такій тенденції конвенціональний сюжет (виживання Крузо на безлюдному острові) переосмислюється, «переосвоюється», набуваючи нового концептуального значення. Така тенденція є характерною ознакою метапрози. Наприклад, П. Во зауважує, що «відкидання» конвенціонального сюжету може супроводжуватись й іншими прийомами: коментуванням написаного; відмовою від спроби втілити реальність; руйнуванням оповідних умовностей з метою показати «реальність» як сумнівний концепт [16]. У тексті роману «Містер Фо» вказані прийоми втілюються саме за допомогою метарефлексії.

Вступаючи у діалог з читачем, оповідач начебто залучає його до створення сюжету, однак, потім монополізує текст, вважаючи себе повноправним власником історії про Крузо та його острів. Так, свою оповідь Сьюзен супроводжує ремарками: «Я вже розповіла вам, як <...>; тепер дозвольте розповісти <...>; <...>дозвольте мені повернутись до моєї розповіді; вірогідно, ви запитаете<...>; я б могла розповісти більше про наше життя <...>; я маю розповісти про смерть Крузо <...>» [12:160]. Наявність у тексті таких ремарок не дає забути читачеві, що перед ним – літературний твір, у якому підкреслюється процес створення художнього тексту.

У другій частині роману, який включає щоденник та листи Сьюзен, коментар наратора спрямований як на першу частину роману – історію про острів, так і на самі листи та щоденникові записи. Свою оповідь Сьюзен оцінює як «сумну і плутану історію» (*sorry and limping affair* [12:47]), а у своїх нотатках для містера Фо вона коментує попередні відмітки і ставить питання, які начебто задавав їй Фо, та які могли б виникнути в обізнаного читача, знайомого з романом Д. Дефо (чому Крузо не дістав з уламків корабля знаряддя праці та мушкета, котрий би міг захистити його від людоджерів, або, чому він не побудував човен, щоб спробувати врятуватись з острова? [12:160]). Однак однозначної відповіді Сьюзен не дає, а знову підкреслює, що вона «записала лише те, що бачила» (*what I saw, I wrote* [12:54]). У такий спосіб оповідач створює ілюзію достеменності, записуючи реальні події. Історія, яку ми читаємо, не є об'єктивною, адже вона обмежена точкою зору наратора.

Роман Дж. М. Кутзес насичений метатекстовими включеннями (текст про текст, текст про написання тексту). У романі існують постійні повтори, які можна вважати метатекстом, адже завдяки ним «актуалізується ситуація

створення даного тексту» [9:4]. Так Сьюзен постійно повторює початок своєї історії, розповідаючи її Крузо, а згодом і містеру Фо, щоб виокремити своє місце в оповіді, як єдиної її власниці: «At last I could row no further. My hands were blistered, my back was burned, my body ached <...> I slipped overboard» [12: 5, 11, 133] (Зрештою я не в силах була гребти. Руки мої були вкриті пухирями, спина пекла, тіло знемагало від болю <...>я зісковзнула за борт). Такі ж повтори вказують на свідоме формування тексту Сьюзен, яка виконує функцію автора-творця: «я описую темні сходи, порожню кімнату, завішений альков <...>, я переказую ваші слова і мої» [12:133]. Такими ж словами починається третя частина роману: «Злиденні темні сходи. Мій стук наче в порожнечу» (*The staircase was dark and mean <...> My knocked echoed as if on emptiness* [12:113]). Такі метатекстуальні елементи підкреслюють саме моделюючу природу тексту, концентруючи увагу на його створенні.

Також у романі наявні роздуми з приводу процесу творчості, письменницького ремісництва, які виконують функцію «моделювання моделювання», що «встановлює між автором і читачем правила гри у літературу» [4:30]: «<...>письменництво, без сумніву, один з найкращих способів проведення часу» (<...> *writing a better than most of passing the time*); «письменництво виявляється повільною справою» (*writing proves a slow business*); «оповідач <...> має передбачити, які епізоди розповіді мають виявитись повнокровними, визначити їх таємний зміст і сплести воєдино <...>» (*the storyteller <...> must divine which episodes of his history hold promise of fullness, and tease from them their hidden meaning, braiding these together <...>*); «таким чином створюється книга: втрата, пошуки, знахідка; початок, середина, кінець» (*it is thus that we make up a book: loss, then quest, then recovery; beginning, then middle, then end* [12:63, 88, 88-89, 117]). Можна припустити, що під час роздумів про письменницьке ремісництво автор зливається із персонажем-оповідачем і рефлектує над написанням роману, який ми читаємо, та над процесом творчості. Такі метатекстові включення вказують на надмірну «літературність» художнього твору і виявляють певну «штучність» роману.

У центрі роману – історія про острів Крузо, яку Сьюзен намагається не лише зберегти та контролювати, але з її допомогою підтвердити своє існування [12:126]. Сьюзен відмовляє містеру Фо «вставити у середину (розповіді – *примітка наша, М. П.*) піратів та людоджерів» (*to supply a middle by inventing cannibals and pirates*), адже їй «здається це неприпустимим, тому що це не відповідає істині» (*these I would not accept because they were not the truth* [12:121]). Також вона відкидає спроби містера Фо звести «розповідь про острів до епізоду про жінку, що шукає зниклу дочку» (*to reduce the island to an episode in the history of a women in search of*

lost daughter [12:121]), вважаючи розповідь про своє перебування на острові повноправною закінченою історією.

Проте містер Фо намагається переконати Сьюзен, що її історія починається ще у Лондоні, коли вона відправляється на пошуки своєї дочки в Баїя. Згодом, втративши надію знайти її там, Сьюзен покидає Баїя і через учинений бунт на судні опиняється на острові. З острова її рятує корабель і доставляє в Англію, де вже дочка знаходить свою матір. Далі Фо підсумовує: «таким чином, історія розпадається на п'ять частин <...> Саме так створюється книга: втрата, пошуки, знахідка <...>» (we therefore have five parts in all <...> it is thus that we make up a book: loss, then quest, then recovery <...> [12:117]), а новизну цій «книзі» забезпечує епізод про острів та зміна ролей матері та дочки, коли мати припиняє шукати доньку, а на пошуки відправляється дочка. Перш за все, даний уривок є метатекстуальним і ніби «замикає» текст на собі, коментуючи сюжет роману, який ми читаємо. По-друге, вказана фабула в епізоді є рецептивною і відсилає читача до роману Д. Дефо «Роксана». У романі Дж. М. Кутзее дочку місіс Бартон звать Сьюзен, а її служницю – Емі, власне, їхні імена і відсилають до роману Д. Дефо «Роксана». Завдяки таким інтертекстуальним елементам, як цитатні персонажі (Емі та дочка-Сьюзен), і відбувається предикація тексту Д. Дефо у романі «Містер Фо» Дж. М. Кутзее. Такий інтертекст у романі утворює «подвійне моделювання» всередині тексту, яке є не лише проявом саморефлексії літератури (усвідомлення творчого процесу, посилання твору до тексту-донору через звернення до самого себе), а й є «генератором» самої історії Сьюзен. Саме інтертекст і художня реальність твору Дж. М. Кутзее нав'язують Сьюзен присутність її дочки і у житті, і в історії, яку розповідає Сьюзен. Сама ж місіс Бартон не збиралась розповідати про все це: «I thought I would tell you the story of the island and <...> return to my former life» [12:133] (я думала, що я зможу розповісти вам історію про острів і <...> повернутися до свого колишнього життя). Таким чином, простежується ще один із прийомів саморефлексивності прози: відкидання містером Фо спроби «втїлити у творі реальність», яку описує Сьюзен, та відмова Сьюзен від зображення «своєї реальності» (життя до острова, пошуки дочки) у тексті.

Однак, Сьюзен все одно втрачає контроль над своєю історією і відкрито заявляє: «<...> now all my life grows to be story and there is nothing of my own left me» [12:133] (<...> зараз усе моє життя переростає в історію, в якій вже нічого не залишається (мого)). Так межі між текстом і життям Сьюзен взаємно проникають: життя «перетікає» у текст, а текст, який засвідчує правдивість життя Сьюзен, нав'язує їй свої правила організації художнього світу. Ситуація з дочкою примушує героїню замислитись над своїм авторством: «<...>

when I was writing those letters that were never read by you, and were later not sent, and last not even written down, I continued to trust in my own authorship» [12:133] (коли я писала ті листи, які ви ніколи не читали, і які не були відправлені, які навіть не були написані, я продовжувала вірити у своє авторство), а тепер Сьюзен задається питанням: «Who is speaking me?» [12:133] (Хто говорить моїм язиком?). Це питання пов'язане з постструктуралістською концепцією «смерті автора» (термін Р. Барта), згідно з якою у творі говорить не автор, а мова, тому читач чує голос не автора, а тексту, організованого згідно правилам культурного коду свого часу і своєї культури [5:70]. За словами французького філософа ХХ століття Ж. Дерріда, письмо являє собою дещо непідвладне людям, дещо більш могутнє, ніж той, хто пише: «письмо є, перш за все, і завжди дещо таке, чому слід підкоритись» [2:29]. Ж. Дерріда вводить гіпотезу про існування «археписьма», що являє собою щось на зразок «письма взагалі», яке передує усному мовленню і мисленню, і одночасно присутнє в них у прихованій формі. «Археписьмо» в такому випадку наближається до статусу буття. Воно лежить в основі усіх конкретних видів письма та усіх інших форм вираження. «Письмо», яке є первинним, колись поступилося своїм положенням усному мовленню і логосу. Історія філософії та культури постає як історія репресії, придушення, витіснення, виключення і приниження «письма». У такому процесі «письмо» все більше ставало чимось вторинним і похідним, зводилося до якоїсь допоміжної техніки. Ж. Дерріда ставить завдання відновити порушену справедливість, показати, що «письмо» володіє не меншим творчим потенціалом, ніж голос і логос [1:24-26]. Саме така ідея «всеомогутності» і «первинності» письма реалізується у четвертій частині роману «Містер Фо», яку ми розглядаємо, як «рамковий текст», точніше, як один із можливих його компонентів – післямову. Ю. М. Лотман наголошує, що такий текст варто вважати прямим зверненням автора до читача, як метатекст, який підкреслює умовність мистецтва. Так, в останній частині роману неперсоніфікований наратор, якого ми ототожнюємо з Дж. М. Кутзее, рухається тими ж «темними злидними сходами» (котрими блукала нараторка Сьюзен) (the staircase is dark and mean [12:153]) й опиняється у кімнаті містера Фо, де на столі віднаходить рукопис Сьюзен. Цей рукопис починається тими ж словами, що і роман «<...> at last I could row no further» [12:155] (зрештою я не в силах була гребти). Після цих слів оповідач «робить вдих» і «з ледве чутним сплеском скочає за борт» (with a sigh, making barely a splash, I slip overboard [12:155]). Можна припустити, що так відтворюється потік свідомості автора-Кутзее, який не контролює процес творчості, а записує голос тексту, наче скриптор. Так текст у романі «Містер Фо» володіє творчим потенціалом і «диктує» свої

правила створення художнього світу, фікціональної реальності.

Останню частину роману можна розглядати і як певний метатекст до свого передтексту – перших трьох частин. Адже у цій частині «об'єктом зображення стає саме літературне зображення», до того ж абстрактне і «ввернуте навиворіт». Через потік свідомості постає нерозбірлива картина: спочатку оповідач нашоухується на майже безтілесну фігуру на сходах (вгадується образ дочки Сьюзен, адже тіло нагадує «фігуру жінки або дівчини»), у кімнаті на ліжку – двоє (певно, Сьюзен і Фо), чії тіла можуть розпастися від одного дотику, а за занавіскою – П'ятниця, чия шкіра тепла, м'яка, а замість дихання з його «вуст вириваються звуки острова» (from his mouth, without a breath, issue the sounds of the island [12:154]). Далі пробілі у тексті і, наче знову, починається четверта частина: оповідач входить у дім з написом «Даніель Дефо, письменник», у кімнаті на ліжку – пара, П'ятниця – у закутку, на столі – рукопис місіс Бартон. Після прочитання перших рядків, оповідач зісковзує у воду. Образ занурення у воду є втіленням ідеї поглинання текстом автора, яка характерна не лише для останньої частини, а є провідною для всього роману. Сьюзен, яка так намагалась підтвердити правдивість свого існування за допомогою тексту, втрачає владу над ним, і все її життя «перетікає» у текст, «у якому їй нічого не належить».

Отже, можна констатувати, що метарефлексія – це оповідний модус, котрий акцентує увагу на

оповіді про сам процес оповіді. У романі «Містер Фо» метарефлексія присутня у вигляді метатексту та інтертексту, які є проявом саморефлексивності твору. Завдяки метатекстовим включенням у тексті формується образ реципієнта, з яким оповідач вступає у діалог. Метатекстуальні елементи демонструють моделюючу природу тексту, концентруючи увагу на його створенні. Численні метатекстові включення у «Містері Фо», що звернені не лише до процесу написання даного роману, а й до художньої творчості загалом, вказують на надмірну «літературність» художнього твору і виявляють певну «штучність» художньої дійсності роману. Рефлексивність у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо» виражається в переосмисленні вже відомих схем літератури та сюжетів, а даний процес «супроводжується “оголенням прийому” – демонстрацією незалежності та самостійності художньої реальності, яка існує за своїми власними законами» [9:3-4]. Метарефлексія створює певну структуру – метапласт, завдяки якому можна говорити не лише про наявність інтертекстуальних зв'язків з романом Д. Дефо, а й про «замкнутість» твору на собі. Саме за допомогою метаструктури у романі відтворюються провідні ідеї постструктуралізму: «археписьмо» та «смерть автора». Саморефлексивність літератури є однією з основних тенденцій творчості Дж. М. Кутзее, отже наша стаття відкриває перспективи для подальших досліджень.

Література

1. Деррида Ж. О граматологии [перевод Н. Автономовой] / Ж. Деррида. – М. : Ad Marginema, 2000. – 512 с.
2. Деррида Ж. Сила и значение / Ж. Деррида // Письмо и различие / Ж. Деррида; [пер. с фр. А. Гараджи, В. Лапицкого, С. Фокина]. – СПб.: Акад. проект Санкт-Петербург, 2000. – С. 7-43.
3. Женетт Ж. Повествовательный дискурс: Фигуры: в 2 т. / Ж. Женетт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – . – Т.1. – С.60-280.
4. Зусева-Озкан В. Б. Историческая поэтика метаромана: монографія / В. Б. Зусева-Озкан. – М. : Intrada, 2014. – 488 с.
5. Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 2001. – 384 с.
6. Лотман Ю. М. Роман в стихах Пушкина «Евгений Онегин» Спецкурс. Вводные лекции в изучении текста / Лотман Ю. М. // Пушкин / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб., 1997. – С. 391-462
7. Павлова О. О. Категории «история» и «память» в контексте постколониального дискурса (на примере творчества Дж. М. Кутзее и К. Исигуро) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья» / О. О. Павлова. – М., 2012. – 20 с.
8. Сегал Д. М. Литература как охранная грамота / Д. М. Сегал. – М. : Водолей Publishers, 2006 – 976 с.
9. Хатямова М. А. Формы литературной саморефлексии в русской прозе первой трети XX века : автореф. дис. на соискание научн. степени доктора филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / М. А. Хатямова. – Томск, 2008. – 42 с.
10. Bailey L. Altering a Legacy: Rewriting Defoe in J.M. Coetzee's *Foe* / L. Bailey. – Hamilton : McMaster University Master of Arts, 2012. –108 p.
11. Carchidi V. At Sea on a Desert Island: Defoe, Tournier and Coetzee (with review of *Foe* by D. Donoghue “Her man Friday”) / Victoria Carchidi // Literature and Quest [edited by Ch. Arkinstall] / Victoria Carchidi. – Amsterdam : Rodopi, 1993. – P. 77-88
12. Coetzee J. M. *Foe* : [novel] / J. M. Coetzee. – New York: Penguin books, 1987. – 160 p.
13. Hatcheon L. Narcissistic Narrative : The Metafictional Paradox / Linda Hatcheon. – New York : Routledge, 1984. – 188 p.
14. Poyner J. J. M. Coetzee and the Paradox of Postcolonial Authorship / Jane Poyner. – UK : Ashgate, 2009. – 204 p.
15. Prentice Ch. *Foe* / Chris Prentice // A Companion to the work of J. M. Coetzee; [edited by Timothy J. Mehigan] / Chris Prentice. – New York : Camden House, 2011. – 257 p.
16. Waugh P. Metafiction: the Theory and Practice of Self-conscious Fiction / Patricia Waugh. – London : Routledge, 1984. – 176 p.